

FÜVES KERTECSKE AVAGY VIGASZTALÓ SZÓK DIALEKTUSOK ÉS IDIOLEKTUSOK EGY 16. SZÁZADI NÉMET KÖNYV MAGYAR FORDÍTÁSAIBAN

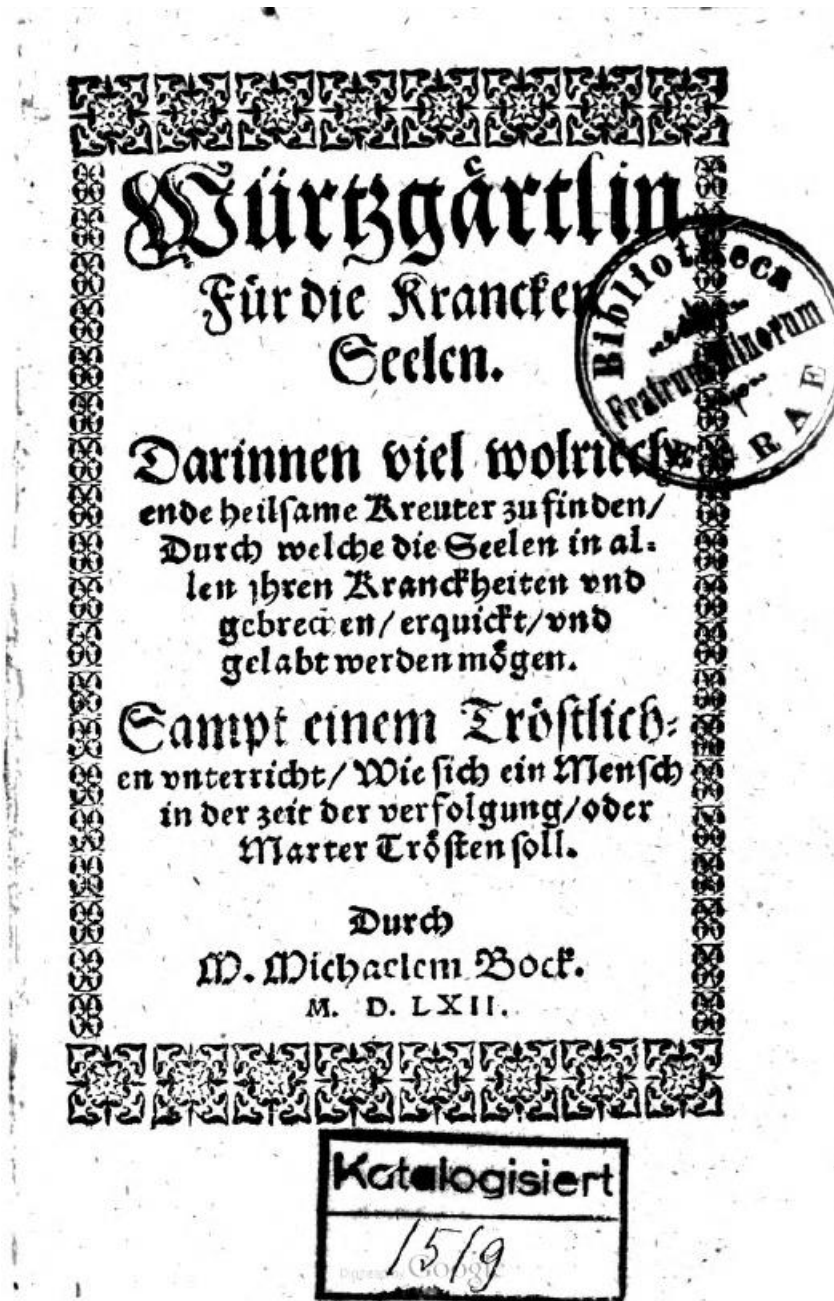
JUHÁSZ DEZSŐ

1. Bevezetés: az ötlettől a célokig

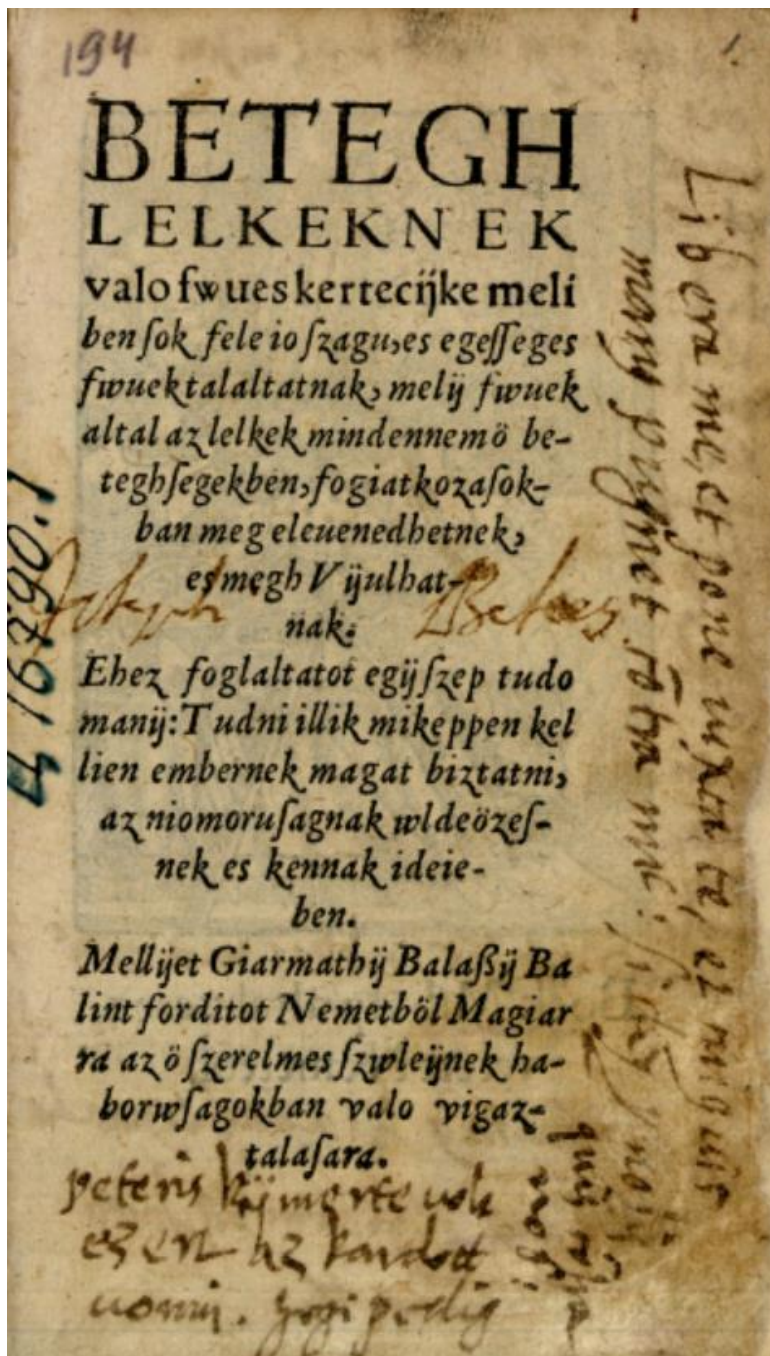
Michael Bock 16. századi német vallásfilozófus, prédikátor könyvének (Württemberglin Für die Kranken Seelen... 1562, a címlapját lásd az 1. ábrán) különös jelentősége van az irodalomtörténet számára, ugyanis ezt fordította le magyarra Balassi Bálint még ifjú korában, Beteg lelkeknek való füves kertecske címmel. A könyvecske a Szentírás igéiből kiindulva próbál lelki támaszt nyújtani a nehéz vagy válságos helyzetbe került emberek számára. Balassi fordítása, amelyet szüleinek dedikált, 1572-ben Krakkóban jelent meg, és csak egyetlen példány maradt fenn belőle (az első lapját lásd a 2. ábrán). Ezt a szovjet hadsereg a második világháború alatt a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárából – sok már értékes könyvvel együtt – hadizsákmányként elszállította. A rekvirált könyvek nagyobb része (köztük Balassi műve is) 2006-ban került vissza Magyarországra. Még ebben az évben megjelent a faksimile kiadása a Balassi Kiadónál (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXIX.). A faksimile ikerkötetként a Kiadó közreadta az eredeti mű modern helyesírásra átírt változatát is, Kőszeghy Péter gondozásában és kíséző tanulmányával (Kőszeghy 2006a, 2006b). Ezek a kötetek inspiráltak arra, hogy az előző szegedi nyelvtörténeti konferencián a fiatal Balassi nyelvjárásáról értekeztem (Juhász 2019), ugyanis jó alappal feltételeztem, hogy a Füves kertecske megőrizte a költő nyelvjárásának fő vonásait (a kérdés korábbi szakirodalmához vö. pl. Eckhardt 1942/1972, 1954/1972; Hegedűs 1994; Tózsér 1995).

Már akkori előadásomban is jeleztem, hogy a könyvecske további fontos vizsgálatok kiinduló pontja lehet. Ezek közül talán az egyik legizgalmasabb kérdés az, hogy milyen viszonyrendszer tárható föl Balassi és fiatal kori mestere, Bornemisza Péter fordításkötete között. Közismert tény ugyanis, hogy Bornemisza szintén lefordította, illetve Balassi szövegét átdolgozva öt évvel később ki is adta Bock művét Vigasztaló könyvecske címmel (Sempte, 1577). Hogy milyen szerepet játszott Bornemisza a fiatal Balassi első komoly szellemi vállalkozásában, és viszont: mennyire támaszkodott később Bornemisza Péter Balassi fordítására, annak feltárása további aprólékos összevetést kíván, több filológiai rész tudomány együttműködésével. Az viszont egy alapos átolvasás után is nyilvánvaló, hogy Bornemisza, szövegformálása során, alapvetően a saját nyelvjárását, idiolektusát követte. (Erről egy másik nyelvtörténeti konferencián tartottam előadást, vö. Juhász 2020).

Mostani előadásom azt kívánja vázlatosan áttekinteni, hogy Bock könyvének számontartott öt 16. századi magyar fordítása milyen lehetőségeket és feladatokat kínál a történeti és kulturális nyelvészet számára. Alapvető érdekünk például, hogy létrejöhessen egy olyan adatbázis, amely párhuzamosan mutatja Bock német nyelvű szövege mellett a magyar fordítások megfelelő mondatait. Ebben a nagyszabású „alaptáblázatban” az adott

1. ábra. Michael Bock könyvének címlapja

2. ábra. Balassi Bálint könyvének első oldala

művek mondatai betűhű átiratban és korabeli hangzást rekonstruáló olvasatban is elérhetőek lesznek, a betűhű közlést pedig filológiai természetű, a kritikai kiadásra jellemző jegyzetek kísérik. Ez több évet igénybe vevő munkát, amelyet néhány lelkes tanítvánnyal már el is kezdtünk. Az írott és hangzó formájú alapmondatok több filológiai részterület számára kínálnak nyersanyagot, és speciális adatbázisok forrásai lehetnek (pl. morfológiai és/vagy szintaktikai elemzők annotálhatják és rendezhetik őket saját céljaiknak megfelelően), de már ebben az egyszerűbb állapotukban is lehetővé tesznek bizonyos gépi kereséseket.

2. A rendelkezésünkre álló kiadásokról

Vessünk tehát először pillantást a rendelkezésünkre álló könyvekre! Jó hír a kutatók számára, hogy mind a német, mind a magyar nyelvű kiadásokról jó minőségű faksimile érhető el az interneten.

2.1. Bock német nyelvű könyve

A kor német nyelvű könyveire jellemző gót betűs nyomtatvány szövegét jól olvasható antikvára átbetűzve Eckhardt Sándor is kiadta a Balassi Bálint összes művei 2. kötetében (BÖM. 2: 7–56, 1955). A párhuzamos, bilingvis megoldás – a kétosztatú lap-tükör felső felében Balassi, alsó felében Bock szövegrészeivel – jól szolgálta a korabeli filológiai kutatásokat, azonban a Balassi-féle textus időközben elavult, mert egy sok hibát tartalmazó, a betűhűséget csak szerény mértékben követő 19. századi másolatot tudott használni, hiszen az eredeti példány akkor még ismeretlen helyen lappangott. A 21. századi igényeket kielégítő párhuzamos digitális szövegkiadáshoz – egy rutinellenőrzést követően – megfelelőnek ígérkezik Eckhardt német átbetűzése, de a magyar nyelvű könyveknek el kell készíteni a nagyobb fokú pontosságra törekvő, a nyelvtörténet által megkövetelt betűhű kiadását. Ez a művelet nagyon hasonlít azokhoz a kritikai kiadásokhoz, amelyekben magyar nyelvű középkori kódexeket interpretálnak latin eredetivel, lábjegyzetekkel, faksimilék mellékelésével. Azzal a különbséggel, hogy itt nem latin, hanem német a forrásszöveg, és nem kéziratos bibliarészletek vannak párhuzamba állítva, hanem vallási keretben megalkotott, de alapvetően világi célokat szolgáló nyomtatott könyvfejezetek (elmélkedések, tanácsok). Azt gondolhatnánk, hogy a nyomtatott szöveg minősége, olvashatósága eleve jobb, mint a kéziratoké, de a nyomdatechnika kezdetlegessége miatt ez az elvárás sokszor nem teljesül. Ami Bock könyvét illeti: a nyomdai minőség és az olvashatóság igen változó (egy jól sikerült oldalra lásd a 3. ábrát, a *Das vierde Kraut* 'a negyedik fű' c. fejezet nyitó oldalát), ezért nagy szolgálatot tesz egy használható, a gót betűt antikvára váltó átirat. Filológiai jegyzetekre csak a legszükségesebb mértékben lesz szükség, tekintettel a vizsgálatok hungarológiai irányultságára.

IIII.

**Das Vierde Kraut heist/
Plura meruisti, Du hast wol
mehr verschuldet.**

Zum Vierden / bedencke das
du vmb Gott wol mehr / deñ dies
Leiden verschuldet hast / Ja / du
mußts bekennen / Wenn dir Gott
gleich allerley Franckheit zuschick
te / vnd dazu alle andere zeitliche
straffe dir auch aufflegte / das es
noch nicht gnug sey / Du werest
wol mehr wirdig / Nemlich / der
Wellen vñ ewigen pein vnd Mar
ter / Denn du bist ein Sünder / in
sunden empfangen vnd geboren /
von Natur zu allem bösen genei
get / vnd hast auch mit deinen
sunden die Welle wol verdienet.

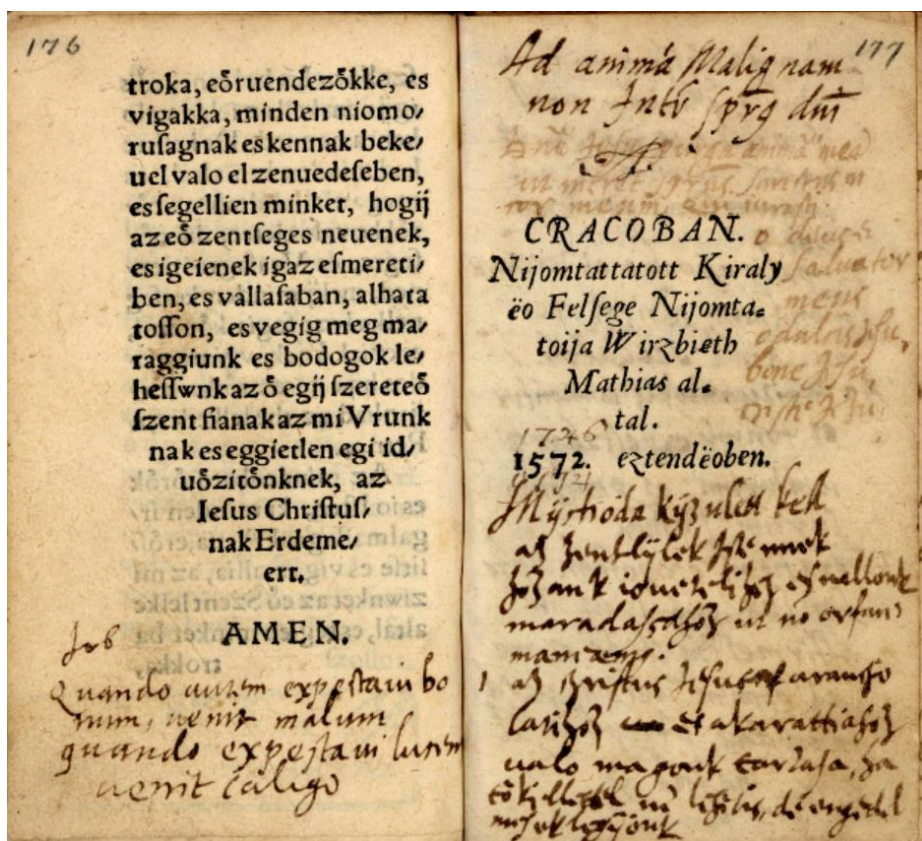
Wenn dir nun gleich Gott
mehr deñ dis zeitliche Leiden zu
geschick

3. ábra. A negyedik fűről szóló fejezet nyitó oldala Bock könyvében

2.2. Balassi fordítása

Balassi könyvecskéje Krakkóban jelent meg, az utolsó oldali impresszum olvastata szerint: „Nyomtatott király őfelsége nyomtatója, Wirzbieth Mathias által” (4. ábra). Ebből a körülményből kiindulva és néhány nyomdatechnikai típushibára alapozva (pl. szomszédos szavak összezsúszása) egyesek úgy gondolták, hogy a szedő nem tudott magyarul, így nyelviileg nem is avatkozhatott be a Balassi-kéziratba a szedés során. A be nem avatkozás lényegében igaz lehet, de ez még nem ok arra, hogy feltegyük: egy lengyel királyi nyomda ne alkalmazhatott volna magyarul tudó szedőt vagy legalább korrektort. Közismert ugyanis, hogy a krakkói egyetemen sok magyar diák tanult, akiknek köreiből akár nyomdai közreműködők is kikerülhettek. (Érdemes lenne megvizsgálni például a sorvégi elválasztások gyakorlatát: ez mennyire utalhat magyar nyelvi kompetenciára.) A szöveg zömmel jól olvasható, mindenesetre jobban, mint a Bornemisza-féle semptei kiadás.

Kellő információ hiányában megoszlik az irodalomtörténészek véleménye abban, hogy milyen szerepet játszott a fordítási célkitűzésben és a gyakorlati megvalósításban a Balassi-családnál lelkesí és házi tanítói szerepet is vállaló Bornemisza. Az nehezen képzelhető el, hogy semmilyen. A németországi tanulmányokra kiküldött és németül jól megtanuló fiatal Balassi asztalára a kinti tanítómesterek is leteheték Bock könyvét, amely 1562-es első kiadása után elég friss és népszerű kiadvány lehetett. Akárki volt is a fordítás ötletgazdája, nem gondolom, hogy Bornemisza lebeszélte volna a tehetséges fiataalt egy ilyen „kihívás” teljesítéséről, inkább a támogató attitűdöt tartom valószínűnek. Mindezek az elképzelések nyilván érdekesek, de bővebb adatok híján nem többek fikciónál. A Balassi-család 1570-ben Lengyelországba menekül; Bornemisza nem követi őket, hanem egy másik család szolgálatába áll, de a Balassi-fordítás kézírata – vagy annak nyers változata – akár már az emigráció előtt készen lehetett.

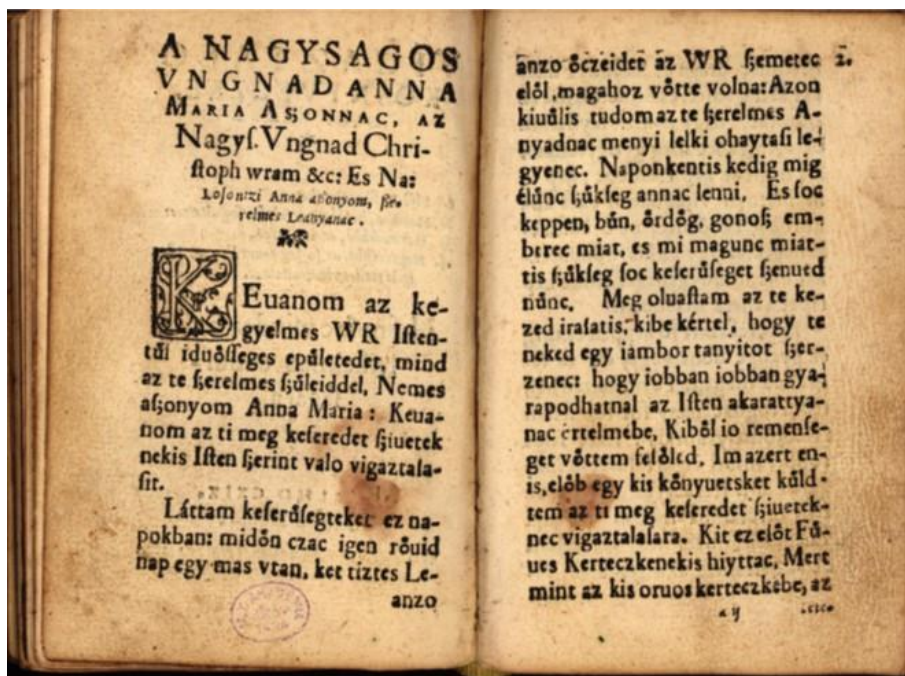
4. ábra. Balassi könyvének utolsó oldalai

2.3. Bornemisza Péter könyvecskéje

Öt évvel a krakkói kötet megjelenése után Bornemisza is elszánja magát egy saját szövegváltozat kiadására: 1577-ben semptei nyomdájában kinyomtatja a Vigasztaló könyvecské néven ismertté vált művét, egy négy tagból álló könyvsorozat záró egységéként. Fontos körülmény a továbbiakra nézve, hogy ajánlásában Bornemisza hivatkozik a magyar nyelvű előzményre is: „egy kis könyvecskét küldtem az ti megkeseredett szíveteknek vigasztalására, kit ezelőtt Füves kertecskének is híjtak” (i. m. 2r, lásd az 5. ábrát). A kontextus tehát nem utal sem a német eredetire, sem pedig Balassira, de ez a nagyvonalúság ebben a korban még általánosnak mondható. Mindenesetre a mester birtokában lehetett a krakkói kiadásnak, azt nyilván felhasználta, csak azt nem tudjuk, hogy ő milyen jellegű és milyen mértékű szerepet játszott a Balassi-kézirat létrejöttében.

Bornemisza könyvének fő fejezetei a következők: 1. A mű négyoldalas ajánlással indul, a megszólított személy Ungnad Anna Mária, Ungnad Kristóf és Losonci Anna lánya. – 2. A második fejezet a vigasztalások szükségességéről szól. – 3. A harmadik az utána következő vigasztalások summáját adja. – 4. A negyedik nagyobb egység, a könyv

törzse tartalmilag és szerkezetileg megegyezik a Balassi-féle fordítással, de a metaforikus *fű* szó helyett az alfejezetek címében a *vigasztaló szó* szerepel. A két fordító, közzevő nyelvének, nyelvjárásának a szoros, mondatról mondatra megfeleltethető összehasonlítására ez alkalmas a leginkább. – 5. A könyv törzse után négy záró fejezet következik, amelyeknek a megfelelője már nincs meg Balassinál. Ezek címe a következő: Hatvan lelki őrző vitézek, Három ellenségnek gyűhösségéről, Drága édes szók, Intés.

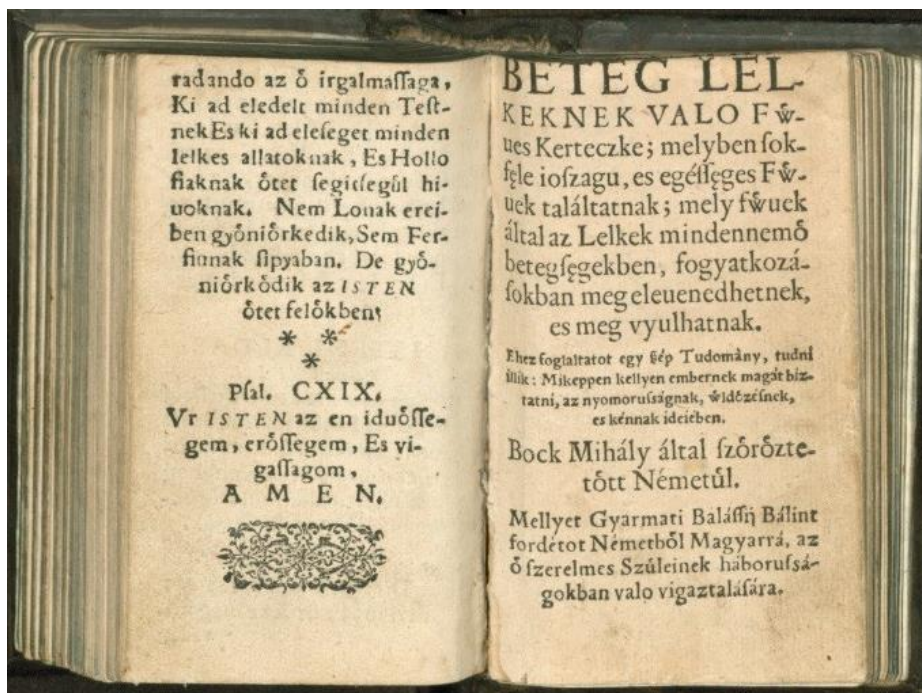
5. ábra. Bornemisza könyvének 1v és 2r oldala

A Bornemisza-könyv nyelvezete nagyvonalakban egységesnek mondható: a szerző a saját nyelvjárását használja mind a Bock-féle törzsszövegben, mind a saját fejezetekben, így önmagában is alkalmas az idiolektus leírására. Terminológiája több vonatkozásban sajátos, mindenestre a tüzetes összehasonlító vizsgálat előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz egyrészt a Balassi–Bornemisza, másrészt a Bornemisza–Bornemisza relációban.

Ha magunk mögött hagyjuk a két kiemelt fordító-szerző, Balassi és Bornemisza könyvét, azt láthatjuk, hogy a későbbi 16. századi kiadások két sínen futnak tovább: az egyik vonal Balassi-követő, a másik Bornemisza-t veszi alapul. A Balassi-filológia eredményeire támaszkodva induljunk el először a fő útvonalon: azaz kik követik szorosabban Balassit?

2.4. A bártfai kiadás

Három évvel Bornemisza könyve után, 1580-ban Bártfán jelenik meg a következő kötet David Gutgesell nyomdájában. Ez a krakkói kiadás szövegének tekinthető, tehát Balassit követő folytatása. Minőségi, szép, jól olvasható nyomdatermék, de a helyesírása, hangjelölése a helyi gyakorlatot alkalmazza. Azt már a korábbi szakirodalom is észrevételezi, hogy – mintegy „bónuszként” – kétféle *é* betűt használ: egy felül mellékjelest (a maihoz hasonlót) és egy alul mellékjelest („farkas” *ę*-t, lásd pl. a 6. kép *egéffeges* szavát). Mivel ez a kettősség olykor más nyomdák gyakorlatában is feltűnik, és összefüggésben áll a középmagyar korban még viszonylag erős lábakon álló alsó és középső nyelvállású *ē* – *é* fonológiai oppozícióval, külön vizsgálat tárgya lehet. A hosszú *ē* fonéma korlátozott mértékben a középpalócban maradt fenn a 20. századi atlaszgyűjtésekben, így Balassi nyelvében is feltehető, de a krakkói kiadásban ennek nincs nyoma. Mivel a palócon kívül az északkeleti régióban is vannak nyomai a nyílt *ē* fonémának, feltehető, hogy a köztes nyelvföldrajzi pozíciót elfoglaló Bártfa környéki dialektus is tartalmazta, így a helyi nyomdászat igényesebb vállalkozói szintén megkülönböztették. (Első ortográfiánk, Dévai Bíró Mátyás műve is így jár el, vö. az 1549-ből fennmaradt 2. kiadással.)

6. ábra. A bártfai kiadás nyitó oldala (jobbra)

2.5. A debreceni kiadás

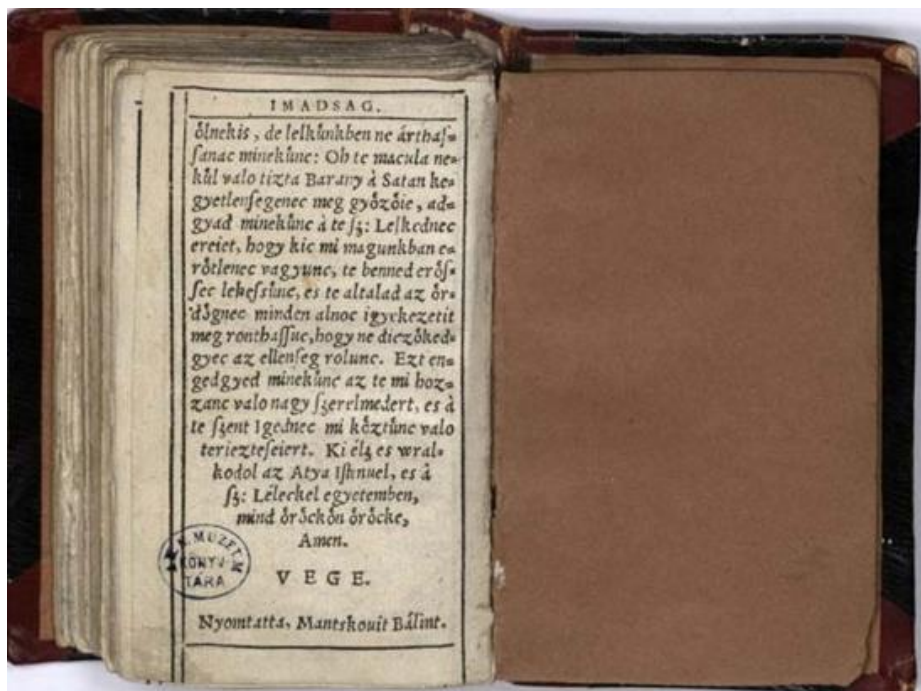
Az utolsó, Balassit követő kiadás 1593-ból való: Csáktornyai János nyomtatta ki Debrecenben, néhány lapja sajnos elveszett. Alapja a bártfai edíció, de a részletes nyelvi, helyesírási, nyelvjárási összevetés itt is még a jövő feladatai közé sorolható.

7. ábra. A debreceni kiadás fennmaradt részének első oldala

2.6. A detrekői kiadás

A Bornemisziát követő kiadások közül csak egyet ismerünk a 16. századból: Mantskovit Bálint munkáját, aki detrekői nyomdájában jelentette meg a Vigasztaló könyvecskét, 1584-ben. A feladatok hasonlóak, mint a debreceni kiadással kapcsolatban. (A szakirodalom ismer 17. századi kiadást is 1643-ból – vö. Eckhardt in BÖM. 2: 58 –, de ezzel egyelőre nem kívánunk foglalkozni.)

8. ábra. A detrekői kiadás utolsó oldala

3. A párhuzamos helyek adatbázisáról

Az említett faksimile kiadások betűhű transliterálása egyenként, autonóm módon is alkalmassá teszi a szóban forgó műveket filológiai, nyelvészeti vizsgálatra. És valóban ez a legmunkaigényesebb részfeladat, a maga sajátos problémáival. Ugyanakkor ebből a fázisból már nem nehéz átlépni egy következőbe, tudniillik a Balassi-féle krakkói kiadáshoz (vagy a Bock-féle alapszöveghez) igazítva táblázatos formában egymás mellé rendezni a párhuzamos mondatokat. Sőt: a párhuzamos mondatoknak nemcsak a betűhű formája, hanem az olvasata is megjeleníthető, azaz a korabeli kiejtést követő fonológiai interpretáció is fontos. Azok számára ugyanis, akiknek nehézséget okoz a 16. századi, ma már archaikusnak számító helyesírás, és a speciális betűk alkalmazása miatt az idézés is problematikus, nehézkes lehet, fordulhatnak a modernizált helyesírású, de a régi nyelv hangzását nem csorbító szövegváltozathoz. Ennek szükségességére már Kőszeghy Péter,

a krakkói faksimile kiadója is ráébredt, hiszen – amint már volt róla szó – létrehozott egy „ikerkötetet” is, amely éppen ennek a célnak próbált megfelelni. A Kőszeghy-féle olvasat szakmailag jó minőségű, kisebb igazításokkal be is építhető a készülő adatbázisba. A szerző nagyvonalúságának köszönhető, hogy az olvasat Wordben elmentett szövegét megkaptuk tudományos felhasználásra. A többi kiadásból is hasonlót készítünk, ezt a részfeladatot egyelőre én vállaltam magamra.

4. A digitális kiadást és adatbázist előkészítő munkacsoportról

Mivel a német eredetin kívül az öt 16. századi magyar nyomtatvány digitális alapfeldolgozása meghaladja egy személy munkabírását, úgy döntöttem, hogy érdeklődő egyetemi hallgatókból és doktoriskolásokból egy kisebb munkacsoportot hozok létre. Jelenleg öten vagyunk, a négy segítőt a következő: Hauber Kitti doktoranda, aki német tudására is építve Bock könyvének rögzítését vállalta az Eckhardt Sándor-féle átbetűzésben. A magyar könyvek átírói: Németh Dániel doktorjelölt, valamint Wendl Dávid és Kurucz Réka végzett, illetve végzős egyetemi hallgatók. Nagyjából a munka felénél tartunk: elkészült a két legfontosabb könyv, Balassi és Bornemisza művének betűhű, jegyzetekkel ellátott átírata, beépítettük Kőszeghy Balassi-olvasatát, én még dolgozom a Bornemisza-olvasaton, de már folyamatban van a bártfai kiadás átírása is. A jegyzetek inkább még belső használatra szolgálnak, szerkeszthetetlenek, de rögzítik az adott szavak olvasásában felmerült problémákat. Online formában találkozunk, és a problematikus helyeket képernyőmegosztással kivetítve, szükség szerint az oldalakat kinagyítva pontosítjuk vagy véglegesítjük az egyre bővülő táblázataink rovatait.

5. Egyszerűsített minta a párhuzamos helyek megjelenítésére

Előadásom ezen pontjában néhány egyszerűsített, egymás alá rendezett sorral próbálom illusztrálni a párhuzamos tartalmakat. Négy könyv egy-egy részletét vetítem egymás alá: Bockét, Balassiót, Bornemiszáét és a bártfai kiadásét (David Gutgeselltől), filológiai jegyzetek nélkül. Mindkét részlet a hatodik fűből van, amelynek alcíme „Te hasznodra vagyon”, és a KERESZT kulcsszóval összefoglalt próbatételekről szól.

5.1. Első részlet

Bock

Also ist das liebe Creutze der Christen Schule, in welche vns vnser lieber Gott zu weilen furet, Darinnen wir in einer stunden mehr lernen, denn sonst einem gantzen Ihare. (BÖM. 2: 21)

Balassi

Betűhű átírás: Anna- | kokaert ebbeöl immar | megertheted, hogÿ az ke | refzt, az Chriftus oskola- | ŷa, melybē neha Istenwnk | töl be vitetwnk, kiben egÿ | nap töbet tanulunk mint | egiebwt eŷtendeigh.

Olvasat (hangzás): *Annakokáért ebből immár megértheted, hogy az kereszt az Krisztus¹ iskolája, melyben néha Istenünktől bevitetünk, kiben egy nap többet tanulunk, mint egyebütt esztendeig.*

¹ Jézus Krisztus nevét a 16. században *Jézus Kristus*-nak is ejthették.

Bornemisza

Betűhű átírás: An | nac okaért ezből immár meg ért | heted, hogy az Kereszt, az Chrif- | tus Oskolaia, mellyben niha Ifte- | nünktül be vitetünk, kiben egy | nap többet tanulunc, mint egye- | бүt eztendeig.

Olvasat (hangzás): *Annakokáért ezből immár megértheted, hogy az kereszt az Krisztus¹ oskolája, mellyben niha Istenünktül bevitetünk, kiben egy nap többet tanulunk, mint egyebütt esztendeig.*

Gutgesell (Bártfai kiadás)

Betűhű átírás: Annak okaért | ebből immár meg erttheted, | hogy az Kerezt, az Chrif- | tus oskoláia, | melybe niha Iftenünktől bé vite- | tünk, kiben egy nap többet tanul- | lunk, mint egyebüt eztendéig.

Olvasat (hangzás): *Annakokáért ebből immár megértheted, hogy az kereszt az Krisztus¹ oskolája, melybe niha Istenünktől bevitetünk, kiben egy nap többet tanulunk, mint egyebütt esztendéig.*

5.2. Második részlet**Bock**

Sonst solten wir wol Jar vnd tag dahin gehen vnd Gottes wort oder der Predigt, vnd der Sacrament wenig achten, Ja solten wol meinen, wir bedürfften sein nirgendt zu, (BÖM. 2: 20)

Balassi

Betűhű átírás: Mert egiebkepen cziak | napot fzamlalnank, es az | Iften igeiet, es Sacramen- | tomit nem böcziwllenök, | De vgian aztis velneök | hogý femmire nem kelle- | ne nekwnk,

Olvasat (hangzás): *Mert egyébképpen csak napot számlálnánk, és az Isten igéjét és sakramentomit nem böcsüllenök, de ugyan azt is vélnök, hogy semmire nem kellene nekünk²...*

Bornemisza

Betűhű átírás: Mert egyeb keppen czac na- | pot fzamlalnanc, es az Iften igeiet, | Sacramentomít. nem böczülnüc: | De vgyan aztis vélnüc, hogy fem | mire nem kellene nekünc,

Olvasat (hangzás): *Mert egyébképpen csak napot számlálnánk, és az Isten igéjét és sakramentomit nem böcsülnük, de ugyan azt is vélnük, hogy semmire nem kellene nekünk...*

Gutgesell (Bártfai kiadás)

Betűhű átírás: Mert egyéb-keppen csak napot | fzamlálnánk, es az Iften igeiét, es | Sacramentomit nem böczüllenök: | De Vgyan azt-is vélnök, hogé fem- | mire nem kellene nekünk,

Olvasat (hangzás): *Mert egyébképpen csak napot számlálnánk, és az Isten igéjét és sakramentomit nem böcsüllenök, de ugyan azt is vélnök, hogy semmire nem kellene nekünk...*

² Kőszeghy itt (2006a: 39) *nekünk* alakot ad, de a hosszú *é*-s ejtésre az eredetiben nem utal ékezet vagy betűkettőzés.

6. Néhány tanulság a párhuzamos mondatokból

6.1. Az első (és második) részletben a magyar mondatok lexikálisan és szintaktikailag mind Balassit követik. A fordítás a német eredetihez képest stílusosan semlegesebb: pl. a *liebe Kreutze* 'kedves kereszt', *lieber Gott* 'kedves/drága/szerető Isten' *lieber* jelzője fordítatlan marad, az *in einer Stunden* 'egy óra alatt' helyett *egy nap* 'egy nap alatt' szerényebb mértékű összehasonlítás áll. A helyesírás, hangjelölés a különböző fordításváltozatokban hasonló, de – ahogy korábban említettük – a bártfai kiadás külön jelöli az *ē* hangot, ill. fonémát: *megertheted*. Bornemisznánál és Gutgesellnél előfordul *i*-ző forma a *níha* szóban, de várakozásunkkal ellentétben az *istenüinktől* szóban Gutgesell nem követi Bornemiszta zárt magánhangzós raghasználatát (az utóbbinál *istenüinktül* olvasható), továbbá az *ebből* szóban is a hasonult alakot látjuk, szemben Bornemiszta régiesebb *ezből*-jével. A bártfai kiadás néhány jellegzetességben saját utakon jár: a *bévitetünk, esztendőig, tanullunk* megoldások a többitől némileg eltérő nyelvjáráshoz utalnak, és a *hová* kérdésre felelő *melybe* vonatkozó névmás sem hiperkorrekt (Balassinál és Bornemisznánál *melyben* alak áll).

6.2. A második részlet az elsőnél egységesebb képet mutat. Azon túl, hogy a szóhasználat és a szórend egységesen Balassit követi, a hang- és alaktani jelenségek is – néhány kivétellel – nagyfokú hasonlóságot mutatnak. Eltérésként, többletként jelentkezik itt is a bártfai kiadás hosszú *ē* jelölése, amely nyelvjárási különbséget jelez: egyébként */egyēbkēppen/*. Figyelemre méltó, hogy a *becsül* ige első szótagjában egyöntetűen labiális realizáció jelentkezik (*böcsül*- ~ *böcsüll*-), jóllehet az *ö*-zés enyhe foka inkább Bornemiszta nyelvjáráására jellemző. Az intervokális nyúlás ezúttal is jellemzi a bártfai kiadást (*böcsüllenők*), de a jelenség már Balassinál is megvan. A hangtani előfeltételt az biztosítja, hogy a *becsül* ige magánhangzós relatív tövet produkál (*böcsüllenők*), szemben a Bornemisznánál megfigyelhető mássalhangzós („csonka”) tövel: *böcsüllenük*. A legmarkánsabb nyelvjárási eltérés az alaktanban bukkan föl: a T/1. feltételes módú, határozott ragozású igealakok módjele Balassinál és Gutgesellnél *-nó/-nő* (*böcsüllenők, vélnők*), Bornemisznánál *-n(u)/-n(ü)* (*böcsüllenük, vélnük*). A kettő közül az utóbbi képviseli az egyszerűbb, archaikusabb megoldást, mivel a módjel világosabban mutatja az eredetibb *-n* formáját. (A kérdés részletesebb nyelvjárástörténeti, nyelvföldrajzi elemzését l. Juhász 2001.)

7. Zárásul: a további lehetőségekről

Előadásomban arra összpontosítottam, hogy egy német nyelvű könyv 16. századi fordításai milyen tanulságokat rejthetnek önmagukban is és a mondatról mondatra való összehasonlítások által. Ugyanakkor a nyelvtörténet számára nemcsak ezeknek a közös forrásra visszavezethető fordításoknak az összevetése kínálkozik, hanem az is, hogy egy-egy szerző idiolektusában mennyire visel sajátos nyelvi jegyeket a szóban forgó mű, azaz például Balassi levelei vagy versei mennyiben térnek el a Füves kertecske nyelvezetétől; vagy: Bornemiszta fordítása-kiadása elválík-e nyelvileg attól a három könyvecskétől, amellyel együtt napvilágot látott. De érdekes lehet a korabeli nyomdák, nyomdászok eltérő hangjelölési rendszere vagy nyelvjáráskövető, illetve -kerülő, a nyelvi normára is hatást gyakorló egységesítési törekvése. Az ómagyar források zömével ellentétben a szövegek alkotóit, formálóit név szerint is ismerjük, és életútjuk, műveltségük ismerete a

korábbiakhoz képest jóval több fogódzót kínál a humán dimenzió megragadására, a táji és időbeli koordináták mellett.

Hivatkozások

- Balassi Bálint 1572: *Betegh lelkeknek valo fwues kertecyke (...) Mellÿet Giarmathÿ Balajsÿ Balint fordítot Nemetböl Magiarra az ö fzerelmes fzwleÿnek haborwfagokban valo vigasztalafara. (...) Cracoban. (...) 1572. eztendöoben.* Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXIX. (Hasonmás kiadás. Sajtó alá rendezte Kőszeghy Péter. Budapest, 2006.)
- Bock, Michael 1562: *Würtzgärtlin Für die Krancken Seelen. Darinnen viel wolriechende heilsame Kreuter zu finden, Durch welche die Seelen in allen jhren Kranckheiten vnd gebrechen, erquickt, vnd gelabt werden mögen. (...) Durch Michaelem Bock. M. D. LXII.* (Átírásban közölte Eckhardt Sándor: BÖM. 2: 7–56.) A faksimile elérhető itt: <https://books.google.hu/books?id=8FH-xYzjQa8C&hl=hu&pg=PP1#v=onepage&q&f=false>
- Bornemisza Péter 1577: *Negy koenyvetske Keresztyeni Hitnec Tudomanyarol. [...] Negyedie [...] Vigasztalo koenyveczke.* Sempte.
- BÖM. = *Balassi Bálint összes művei.* I–II. Összeállította Eckhardt Sándor. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951–1955.
- Eckhardt Sándor 1943/1972: Balassi Bálint nyelve és írása. In Uő, *Balassi-tanulmányok.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972. 324–336. (Első közlés: *Magyar Nyelv* 39. 1943: 89–99.)
- Eckhardt Sándor 1954/1972: *A Füves Kertecske.* In Uő, *Balassi-tanulmányok.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 351–376. (Első közlés: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1954, 373–385.)
- Hegedüs Attila 1994: Balassi nyelvjárása. *Irodalomtörténeti Közlemények* 98/5–6, 682–687.
- Juhász Dezső 2001: A magyar feltételes mód paradigmáinak történetéhez a nyelvföldrajz szemszögéből. In Büky László és Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. 2000. október 25–26.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 67–92.
- Juhász Dezső 2019: A fiatal Balassi nyelvjárásáról. In Forgács Tamás, Németh Miklós, Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X. 2018. október 17–18.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 195–208.
- Juhász Dezső 2020: Balassi és Bornemisza – tanítvány és mester? Egy esettanulmány a történeti összehasonlító dialektológiából. Konferencia-előadás. Elhangzott a *Nyelvmélet és dialektológia* 5. c. konferencián (PPKE 2020. november 18.)
- Kőszeghy Péter 2006a: *Balassi Bálint, Beteg lelkeknek való füves kertecske.* Az 1572-ben Krakóban megjelent kiadás modern helyesíráásra átírt szövege. Sajtó alá rendezte Kőszeghy Péter. Budapest: Balassi Kiadó.

-
- Kőszeghy Péter 2006b: *Balassi Bálint, Beteg lelkeknek való füves kertecske. Krakó, 1572. Kőszeghy Péter tanulmánya.* Budapest: Balassi Kiadó, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Országos Széchényi Könyvtár.
- Tózsér Árpád 1995: Balassi Bálint versnyelvének palóc idiómáihoz és *i*-telenítéséhez. *Tiszatáj* 49/1, 26–28.